

## ANLAM KAYMASINA UĞRAYAN KUR'ÂNÎ BİR KAVRAM: FÂSİK

Arş. Gör. Metin Özdemir\*

Bu çalışmanın amacı, bir kavramın gerçek anlamını tespit etmenin ötesinde, Kur'an'ı anlamada yöntem sorununa bir ışık tutmaktır. Bir kavramın geçmişteki gerçek anlamından koparılarak, ona yeni bir anlam yüklenmesi ve yüklenilen bu yeni anlamla doğru bir iletişimin sağlanması mümkündür ve bu makul de karşılanabilir. Ancak, bir kavramın, sırf metod sorunundan dolayı bir anlam kaosu içerisine sürüklenmesine, aynı ölçüde toleranslı bir yaklaşımın sergilenmesinin-hele de bu Kur'ânî bir kavramsa-pek doğru olmadığı kanaatindeyiz. Dolayısıyla burada, sorunu, bir dil sorunu olmasının dışında bir yöntem sorunu olarak görmenin daha sağlıklı olacağını düşünüyoruz.

İslam düşüncesi tarihi içerisinde ortaya çıkan ihtilafların çoğunun, konuların Kur'ânî bütünlükten uzak bir şekilde ele alınmasından ve her fırkanın Kur'an ayetlerini kendi anlayışına uygun olarak yorumlamasından kaynaklandığını görmekteyiz. Nitekim aynı ayetten, değişik fırkalar, farklı sonuçlar çıkarmıştır. Fâsık kavramı da bu talihsizliğe uğrayan ve üzerinde en çok tartışılan kavramlardan bir tanesidir.

Fâsık, Kur'ânî bir kavramdır. Böyle olmasına rağmen, İslam Mezhepleri tarihi içerisinde yer alan fırkaların, ona, Kur'an'ın dışında kendi anlayışlarına uygun olacak şekilde farklı anlamlar yükledikleri görülmektedir. Biz bu farklılığın ve uyuşmazlığın, fâsık kavramının sadece ahlaki bir kavram olarak ele alınmış olmasından kaynaklandığı ve bu yüzden de, **mürtekib-i kebîre** kavramıyla özdeşleştirildiği kanaatindeyiz. Halbuki Kur'an'da, bu kavramın ahlaki boyutunun dışında, akîde (inanç) ile ilgili boyutunun da olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle fâsık kavramının, **kebîre** (büyük günah) sahibi bir mü'minin sıfatı olup olamayacağının yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğine inanıyoruz. İşte biz bu açıdan, fâsık kavramını Kur'ânî bütünlük içerisinde yeniden değerlendirmeyi uygun gördük.

Bu çalışmamızda, önce fâsıkın lügat ve ıstılah anlamlarını, sonra da fırkaların bu kavrama yüklediği anlamları vererek bunların, Kur'an ayetleri ışığında kısa bir değerlendirmesini yapacağız. Ardından da bu kavramı, fırkaların görüşlerinden bağımsız bir şekilde, Kur'ânî bütünlük içerisinde yeni bir değerlendirmeye tâbi tutacağız.

**Fâsık**, lügatta, "çıkılmak" anlamına gelmektedir. Nitekim Araplar, hurmaya kabuğundan çıktığı zaman fisk (**f-s-k**) kelimesini kullanırlardı. Yine fare, deliğinden

---

\* C. Ü. İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalı Arş. Görevlisi.

çıkıp bozgun yaptığından dolayı "fuveysika" olarak isimlendirilmiştir.<sup>1</sup> Bu anlamıyla **feseka** fiili lügatlarda, "çıkma" anlamına gelen "**harece**" fiili ile karşılanmıştır.<sup>2</sup>

Terim olarak ise fisk, isyan etmek ve Allah'ın emrini terketmek anlamına gelir. Aynı kökten türetilen "**fusûk**" ise, "dinden çıkmak"<sup>3</sup>, "itaatten ayrılıp ma'siyete (günahlara ve isyana) dalmak ve yine imandan küfre geçmek"<sup>4</sup> anlamlarına gelmektedir. Ferrâ (ö. 207/822.), Allah Teâlâ'nın "Rabbinin emrinden çıktı (feseka)"<sup>5</sup> buyruğuna, "Ona itaat etmekten çıktı (**harece**)" anlamını vermiştir.<sup>6</sup> Ancak burada, **huruc** ile **fisk** arasında önemli bir farkın bulunduğu da işaret edilmektedir. el-Askerî (ö. 400/1009)'ye göre, fisk Arap dilinde, "kötü bir çıkış" anlamına gelmektedir. Ona göre, fareye fuveysika denmesinin sebebi, "onun deliğinden kötülük yapmak maksadıyla çıkmasından dolayıdır... Büyük bir günahla Allah'ın emrinden çıkmaya da bu yüzden fisk denilmiştir. Kısacası, hurucun övüleni ve yerileni vardır. Bu bakımdan, övülenine huruc, yerilenine ise fisk denir."<sup>7</sup> Bu bakımdan, İsrâ Sûresi'nin 16. ayetinde geçen, "**fefesekû**" ifadesi, "bize asi gelerek emrimizden çıktılar"<sup>8</sup>, "bu yüzden onlara azap vâcip (gerekli) oldu"<sup>9</sup> şeklinde anlaşılmıştır.

Bu anlamıyla fisk ve fâsık kavramları, cahiliyye döneminin Arap dili ve şiirinde asla insanlar için kullanılmamıştır. Bu bakımdan onun, Arap dilinde, terim anlamıyla ilk defa, Kur'ân'ın nuzûlü (inmesi)nden sonra kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz.<sup>10</sup>

Terim anlamıyla fisk, küfürden daha geneldir. Buna en güzel delil olarak şu ayet gösterilebilir. "Kim bundan sonra nankörlük ederse, (Allah'ın nimetini örtüp Ona itaat etmekten vazgeçerse)"<sup>11</sup>, işte onlar fâsıkların ta kendileridir!"<sup>12</sup> Bu ayet, fâsık'ın, kâfirlerin küfrünü de içine alan geniş kapsamlı bir sıfat olduğunu göstermektedir. Nitekim bu ve benzeri ayetlerden hareketle Râgıb el-İsfehânî (ö. 503/1109), fâsıkın

---

1- İbn Manzur, Lisanu'l-Arab, Beyrut, 1389/1970, II, 1095-1096. Keza bkz., İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir, Beyrut, 1987, s. 464; es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Aziz, Garîbu'l-Kur'an, tahkik, Ahmed Abdülkadir Salahiye, Dimeşk, 1993, s. 277.

2- Ezherî, Muhammed b. Ahmed, Tezhibu'l-Luğa, Kahire, 1964-1967, III, 414; Cevherî, es-Sihâh, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1990, IV, 1543; İbn Manzur, a.g.e., II, 1095.

3- İbn Manzur, a.g.e., II, 1096.

4- es-Sicistânî, a.g.e., s. 284.

5- Kehf, 18/50.

6- İbn Manzur, a.g.e., II, 1096.

7- el-Askerî, Ebu Hilal, el-Furûku'l-Lugaviyye, Mektebetü Basîretî, Kum, 1353, s. 191.

8- es-Sicistânî, a.g.e., s. 108.

9- İsrâ, 17/16.

10- el-İsfehânî, Râgıb, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, Tahran, 1379, s. 387. İbn Manzur, a.g.e., II, 1096.

11- el-İsfehânî, Râgıb, a.g.y.

12- Nur, 24/55.

kâfirden, zâlimin de fâsıktan daha kapsamlı olduğunu söylemektedir.<sup>13</sup> Bununla birlikte fasık, çoğunlukla, dînî hükümleri kabul edip sorumlu (mükellef) olduktan sonra, onun bütün hükümlerini veya bazılarını ihlal eden kimseler için kullanılır. Gerçekte ise kâfir olan kimselere fâsık denilmiştir. Çünkü o, aklın ve fitratın gerektirdiği hükmü ihlal etmiştir. Nitekim Kur'an'da Allah, "fâsık"ı mü'minin karşıtı olarak zikretmiştir. "Hiç mü'minle fâsık bir olur mu?"<sup>14</sup> Buradan da anlaşıldığına göre fâsık kavramı, kâfir kavramını da kapsamaktadır.<sup>15</sup> Yine şehadet getirdiği ve inandığı halde, amel etmeyen kimselere de fâsık denilmiştir.<sup>16</sup> Tehnevî ise, yaygın olan kanaate göre, fâsık kavramı yerine fisk ve fusûk kavramlarını kullanarak bunu şöyle tanımlar: "Fısk, dinde, büyük günah işlemek ya da küçük günahlarda ısrar etmektir. Fusûk ise, büyük günah işleyerek Allah'a itaatten ayrılmaktır."<sup>17</sup>

Fırkaların bu kavrama yükledikleri anlamları değerlendirirken, onun lügat ve terim anlamlarının akılda bulundurulmasının yararlı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü bu, bizim, fırkaların kavramların içlerini nasıl kendi anlayışlarına uygun olarak doldurduklarını daha net bir şekilde görmemize yardımcı olacaktır. Şimdi bu kavram üzerinde çeşitli spekülasyonlarda bulunan önemli İslam fırkalarının değerlendirmelerine kısaca bir gözatalım.

#### 1. Hâricîlere Göre Fâsık:

Hâricîlere göre, kible ehlinde olan fâsık (mürtebib-i kebîre)<sup>18</sup> kâfirdir.<sup>19</sup> Bununla birlikte küçük farklılıklar da vardır. Haricî fırkalarından Ezârika'ya göre kâfir ve müşrik; Necedât'a göre ise, (ilahi) nimeti inkar edendir, ancak müşrik değildir.<sup>20</sup>

Hâricîler, namazın ancak fâdıl (fazilet sahibi) olan bir kimsenin arkasında kılınabileceğini, dolayısıyla fâsıkın arkasında kılınamayacağını ileri sürmüşlerdir.<sup>21</sup>

13- el-İsfehânî, Râgıb, a.g.y.

14- Secde, 32/18.

15- Râgıb, a.g.e., s. 387.

16- Cürcânî, Seyyid Şerif, Kitâbü't-Ta'rifât, baskı yeri yok, 1300, s. 110.

17- Tehnevî, Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn, Dâru Sâdır, Beyrut, 1298, c. III, 1132.

18- Cürcânî, Seyyid Şerif, Şerhu'l-Mevâkıf, Mısır, 1907, VIII, 339.

19- el-İcî, Adudüddin, el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelam, Beyrut, trhsz, s. 389.

20- Bkz., Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, Usûlu'd-Din, Dâru'l-Medîne, Beyrut, trhsz., s. 249-250. Cürcânî, Şerh, VIII, 339

21- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, el-Fasl Fi'l-Milel ve'n-Nihal, Mısır, 1317, IV, 176. İbn Hazm, bu görüşe, Zeydiyye'nin, Râfiziler'in, Mu'tezile'nin tamamının ve bazı Ehl-i Sünnet (alimlerinin) de katıldığını, bazı Ehl-i sünnet (alimlerinin) ise sadece cuma ve bayram namazlarının kılınamayacağını kabul ettiğini, ancak istisnasız olarak sahâbenin, tabi'in fakihlerinin hepsinin, onlardan sonra gelenlerin ve hadis ehlinin çoğunun-Ahmed b. Hanbel, Ebu Hanife, Şafiî, Ebu Dâvud ve diğerleri-cuma ve bayram namazları da dahil Fâsık'ın arkasında namaz kılınabileceği görüşünde olduklarını kaydeder. Bkz., a.g.y.; ancak Ahmed b. Hanbel'in, Fâsık'ın arkasında namaz kılmayı reddettiğine, bazen onlardan korktuğunda kılsa da daha sonra onu iade ettiğine dair rivayetler de mevcuttur. Bkz., el-Ahmedî, el-Mesâil ve'r-Rasâil el-Merviyye ani'l-İmam Ahmed b. Hanbel fi'l-Akide, Dâru Taybe, Riyad, 1412 H., II, 415.

Buna karşın, diğer bir hâricî fırkası olan İbâdiyye, biraz daha farklı bir tutum sergilemiştir. Onlara göre, kebîre (büyük günah) işleyenler muvahhidirler, ancak mü'min değillerdir.<sup>22</sup> Bu nedenle onlarla evlenmek câiz olup mirasları helaldir. Kısacası, Hâricî tezine göre, genel olarak fâsık, kâfirdir ve ebedî olarak cehennemde kalacaktır.<sup>23</sup>

Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), Şerhu'l-Mevâkıf isimli eserinde, Hâricîlerin ileri sürdüğü delilleri zikrederek eleştirmektedir.<sup>24</sup> Ancak, bu delilleri ve eleştirilerini anlatmadan önce şu hususu hatırlatmakta yarar vardır. Bu konuda, bütün fırkalar, kendi görüşlerini destekler mahiyette gözüken Kur'an ayetlerini delil olarak ele almışlar ve onları kendi anlayışlarına uygun olarak yorumlamışlardır. Hatta, hemen hemen bütün fırkalar, aynı ayetlerin kendi görüşlerini desteklediklerini iddia edebilmişlerdir. Bunun yanında, Cürcânî'nin de yaptığı gibi, konu Kur'ânî bütünlük içerisinde değil de, parçacı bir yaklaşımla, tek bir ayet ele alınarak değerlendirildiği için, tutarsız ve zorlama yorumlara gidilmiş, bir yanlışlık reddedilirken başka bir yanlışlığın içine düşülmüştür. Biz bunlara yeri geldiğinde işaret edeceğiz.

Cürcânî'nin verdiği bilgilere göre, Hâricîlerin bu konuda ileri sürdükleri çeşitli delilleri vardır. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz.:

"Kim Allah'ın hükmettiğiyle hekimetmezse onlar kâfirlerin ta kendileridir."<sup>25</sup> Cürcânî'ye göre Hâricîler, ayetteki (**men**) lafzının fâsıkı da kapsadığını, dolayısıyla onların da Allah'ın hükmettiğiyle hükmetmedikleri için kâfir olduklarını ileri sürmüşlerdir. O, buna şöyle itiraz eder. "İsm-i mevsuller, sadece geneli ifade etmek için değil, bilakis cinsin kapsamında olan genele ve özele ait kılınmak için de kullanılırlar. Bu bakımdan temelde, Allah'ın hükmettiğiyle hükmetmeyenlerin kâfir olduklarında ihtilaf yoktur. Ancak, bu ayette kastedilenler, Tevrat'la hükmetmeleri emrolunan yahudilerdir. Halbuki bizim ümmetimizin Tevrat ile hükmetme konusunda bir sorumlulukları yoktur. Buna göre zikredilen ayet yahudileri kapsamaktadır."<sup>26</sup>

Görüldüğü gibi Cürcânî, Hâricîleri eleştirirken kendisi de bir başka yanlışlığın içerisine düşmektedir. Zira, ayet özel bir durumu zikretmekle birlikte, genel bir duruma işaret etmektedir. "Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse..." ifadesi, genel bir ifadedir ve bunun içerisine bütün ilâhî buyrukların dahil olduğu açıktır. Çünkü burada açıkça

---

22- Bkz., Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, el-Milel ve'n-Nihal, Tahkik, Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1961, I, 134; Bağdâdî, el-Fark Beyne'l-Firak, çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara, 1991, s. 74.

23- el-İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, et-Tabsir Fi'd-Din, Kahire, 1940, s. 46; Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, İ'tikadâtü'l-Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Kahire, 1938, s. 46.

24- Cürcânî, Şerh, VIII, 334-338.

25- Mâide, 5/44.

26- Cürcânî, Şerh, VIII, 334.

görüldüğü gibi, önemli olan, indirilenlerin kimler olduğu değil, indirilenle hükmetme meselesidir. Bu durumda, müslümanlar da bu sorumluluğu üzerlerinde taşımaktadırlar. Müslümanların, Tevrat'la hükmetme konusunda bir sorumlulukları bulunmasa da kendilerine indirilenle hükmetme konusunda bir sorumluluklarının bulunduğu şüphe yoktur.<sup>27</sup> Hâricîler bu ayeti, tamamen Kur'ânî bütünlüğün dışında tek başına ele alarak değerlendirmişler, dolayısıyla ondan, kendileri gibi düşünmeyen herkesin kâfir olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Onların muhalifleri ise, aynı şekilde dikkatlerini sadece bu ayet üzerinde yoğunlaştırmışlar, ilgili diğer ayetlerin ışığında bütüncül bir değerlendirme yapma yoluna gitmemişlerdir. Mesela, aynı surenin 48. ayetinde, Hz. Peygamber'e, kendisine indirilenle onlar arasında hükmetmesi emredilmektedir. Burada, Hâricîlerin yaptığı hata, hükmü inkar etmekle onu ihmal etmeyi bir görmeleridir.<sup>28</sup> Nitekim Kur'an, bu konudaki farklılığa işaret etmektedir. "Güzel işler yapanlara cennet ve bir de ziyade vardır..."<sup>29</sup> Diğer taraftan güzel işlerine kötülük karıştıranların durumu da ümitsiz değildir. "Diğer bir kısmı da, günahlarını itiraf ettiler. Bunlar iyi bir iş ile diğer bir kötü işi karıştırdılar. Umulurki Allah, tevbelerini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayıcı; çok merhametlidir."<sup>30</sup>

Hâricîlerin dayandığı diğer bir ayette şudur: "Bunu nankörlüklerinin cezası yaptık. Biz hiç nankör olanlardan başkasını cezalandırır mıyız?"<sup>31</sup> Onlara göre bu ayet, her ceza görenin kâfir olduğuna işaret etmektedir. "Bir mü'mini kasten öldüren bir kimsenin cezası cehennemdir"<sup>32</sup> ayetine göre fâsık da ceza görecektir. Şu halde fâsık kâfirdir. Yine Cürcânî'nin, bu ayete getirilen Hâricî yorumun eleştirisinde de, anlam bütünlüğünü dikkate almadığını, sadece "**ceza**" kavramını tahlil etmeye çalıştığını görmekteyiz. Ona göre, ayetin görünürdeki (zahirî) anlamı, nankörlerden başkalarının da ceza (karşılık) göreceğinden dolayı terkedilmelidir. Zira, ceza kavramı, sevabı ve

---

27- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, Tefsir, (İhtisar ve Tahkik: Muhammed Ali Sâbûnî), Derse'âdet, trhsz., I, 520.

28- İbn Arabî, bu ayetin yorumunda, Tavus b. Keysân (Ö: 106H.) ve diğerlerinin, bunun dinden çıkma anlamındaki küfürden daha hafif bir küfür olduğunu ifade ettiklerini kaydeder ve ancak kendi hükmünü Allah'ın hükmü imiş gibi uygulamanın onun hükmünü değiştirmek anlamına geleceğine, dolayısıyla sadece bunun küfrü gerektireceğine, aksine arzu ve hevesine uyararak, masiyet (günahkarlık) kabilinden bir hükümde bulunursa, bunun bağışlanma konusu olabilecek bir günah olduğuna dikkat çeker. (Bkz., el-Arabî, Ebu Bekr b. Muhammed b. Abdullah, Ahkâmü'l-Kur'an, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, II, 127.) Keza, Taberî de, İbn Abbas'tan "onların, sadece o hükmü inkar ettiklerini, yoksa onların Allah'ı, meleklerini, kitaplarını ve peygamberlerini inkar eden kafirler anlamında bir kafir olmadıkları"nı nakleder, ancak onların, hükmü inkar ederek uygulamadıkları takdirde bu hükmün kapsamından kurtulamayacaklarına da işaret eder. (Bkz., Taberî, Ebû Ca'fer b. Cerîr, Tefsir, Beyrut, 1992, IV, 596-597.)

29- Yunus, 10/26.

30- Tevbe, 9/102.

31- Sebe, 34/17.

32- Nisâ, 4/93.

işlenen suçun karşılığını içine almaktadır. Dolayısıyla fâsıkın, kâfire verilen cezanın aksine bir ceza görmesi câizdir.<sup>33</sup> Burada Hâricîler (olumsuz anlamda) her ceza görenin kâfir olduğu noktasında hata etmişlerdir. Yoksa ceza kavramının, mü'minlerin işlerinin karşılığı için de kullanılmış olması, fâsıkın kâfirlerin gördüğü cezadan başka bir ceza görebileceğine delil teşkil etmez. Zira Kur'an'da, inandıktan sonra yoldan çıkanların tevbe etmedikleri takdirde zalim olacakları vurgulanmaktadır.<sup>34</sup> Zalim niteliği ise, fâsık niteliğine nazaran daha ağır ve daha kapsamlı bir niteliktir.<sup>35</sup>

Kısacası Hâricîler, küfretmelerinden ve yalanlamalarından dolayı ceza görecektir. Onların durumunu fâsıka da uygulamışlar ve tamamen kendi anlayışlarına uygun çarpık bir mantık geliştirmişlerdir. Onlar şöyle bir kıyas yürütürler: Kâfirler ceza görecektir; fâsıklar da ceza görecektir. O halde fâsıklar kâfirdir. Böyle bir mantığın, "her ceza gören kâfirdir" gibi bir ön kabule dayandığı açıktır. Halbuki Kur'an'da durum hiç de böyle gözükmemektedir. "Kim zerre miktarı bir iyilik yaparsa onun karşılığını, kim de zerre miktarı bir kötülük işlerse onun karşılığını görecektir."<sup>36</sup> Burada dikkat çekmek istediğimiz nokta şudur; fâsıkların kâfir olduklarını, Kur'an çerçevesinde doğrulamak mümkün olmakla birlikte<sup>37</sup>, Hâricîlerin yürüttükleri mantığın doğal sonucu olan, "her ceza gören fâsıktır" hükmünü çıkarabilmek pek mümkün gözükmemektedir.

Hâricîlerin delillerini Kur'an açısından değerlendirdiğimizde, durumun hiç de onların iddia ettikleri gibi olmadığı görülür: Herşeyden önce, Kur'an'da bağışlanmayacak tek günahın **şirk** olduğu ifade edilmiştir. "Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bundan başkasını dilediğine bağışlar."<sup>38</sup> Günahın ve sevabın karşılıkları belirlenmiştir. "Her kim bir günahla gelirse, ona ancak misliyle ceza verilir."<sup>39</sup> Halbuki, Hâricî tezine göre büyük günahın (kebîre) karşılığı ebedi cehennemdir.

Kur'an'a göre ameller, büyük günah işlemekle değil, dinden dönmek ve kâfir olarak ölmekle iptal olur. "Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, işte onların amelleri hem dünyada hem de ahirette boşa gider."<sup>40</sup> Yine Kur'an'a göre ancak imandan sonra küfre dönenler bağışlanmaz. "O kimseler ki iman ettiler, sonra

---

33- Cür'ânî, Şerh, VIII, 334-335.

34- Hucurât, 49/11.

35- Bkz., el-İsfehânî, Râgıb, a.g.e., s. 387.

36- Zilzal, 99/7-8.

37- Bu hususu, aşağıda delilleriyle birlikte göstermeye çalışacağız.

38- Nisâ, 4/48, 116.

39- En'am, 6/160.

40- Bakara, 2/217.

küfrettiler. Sonra iman ettiler, sonra inkar ettiler. Sonra küfürde ileri gittiler. Allah onları bağışlayacak değil."<sup>41</sup>

Günahları kendisini kuşatan kimsenin ebedi cehennemlik olduğu vurgulanırken<sup>42</sup>, iman edip Allah'tan korkanların günahlarının örtbas edilip bağışlanacakları ifade edilmektedir.<sup>43</sup>

Tüm bunlar göstermektedir ki, imandan sonra işlenen günahlar -hatta bunlar şirkin dışındaki kebîre (büyük günah)ler de olsa- insanı küfre düşürüp ebedi cehennemlik olmasını gerektirmez. Çünkü Kur'an'da, büyük günah sahiplerinin mü'min olarak kaldığı ve işledikleri günahları yüzünden cezalandırılacakları vurgulanmaktadır.

## 2. Hasan Basrî'ye Göre Fâsık ve İleri Sürdüğü Deliller:

Hasan Basrî (110/728)'ye göre fâsık , münâfıktır.<sup>44</sup> O, bu konuda Hz. Peygamber'in "Münafığın alameti üçtür. Söz verdiği zaman sözünden döner, konuştuğunda yalan söyler, ve kendisine bir şey emanet edildiğinde ihanet eder"<sup>45</sup>, şeklindeki hadisini referans olarak gösterir. Tâbiî'nin bu büyük müfessiri ve ilmî şahsiyeti, muhtemelen ilk defa, naklî delillerin yanında aklî deliller de ileri sürerek bunu ispatlamaya çalışır. O, bunu şöyle dile getirir. "Herhangi bir kimse, bir delikte yılan olduğuna inansa ve oraya elini sokmasa ve böyle bir iddianın ardından elini oraya götürse, söylediğinin inancından başka olduğu anlaşılır."<sup>46</sup>

Cürcânî, Hasan Basrî'nin bu yaklaşımını eleştirir ve şöyle der: "Bu üç özellik, bir şahsın tabiatında birlikte bulunduğu zaman münâfıklık alameti olur. Bunlardan biri bulunmadığı zaman nifak alameti olmaktan çıkarlar. Nitekim, Hz. Yusuf'un kardeşleri, babalarına onu koruyacaklarına dair söz vermişler ve bu sözlerine muhalefet etmişler, babalarına güven verdikten sonra, onu kurt yedi diyerek yalan konuşmuşlar ve ihanette bulunmuşlardır. Böyle olmakla birlikte onlar, 'bir şeye delalet eden alametin delaleti kesin olmadığı takdirde, medlûl (delalet edilen)ün kendisine muhalefeti câiz olur' ilkesine göre ittifakla münâfık değildir."<sup>47</sup>

Cürcânî, Hasan Basrî'nin aklî delilinin, Mürtekibu'l-Kebîre'ye uygulanmasına ise şöyle itiraz eder. "Yılanın zararı anidir, hemen gerçekleşir. Günahların cezası ise ertelenmiştir, hemen gerçekleşmez. Dolayısıyla tevbe ve affedilme imkanı vardır. Bu

---

41- Nisâ, 4/137.

42- Bakara, 2/81.

43- Enfâl, 8/29.

44- el-İcî, a.g.e., VIII, 391; en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, et-Temhîd, (terc: Mustafa Said Yazıcıoğlu), Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1971, s. 68.

45- A.g.e., VIII, s. 391.

46- A.g.y.

47- el-İcî, a.g.e., s. 338.

nedenle, bu ikisi ayrı şeylerdir.<sup>48</sup> O burada, Hasan Basrî'yi de anlamamış gözükmektedir. Çünkü o, fâsıkı, büyük günahlarla değil inançla ilgili bir kavram olarak görmektedir. Yılan örneği bunun açık bir kanıtıdır. Ancak Cürcânî, anlaşılmas bir şekilde, ısrarla konuyu kebîre meselesi üzerine çekmektedir.

Hasan Basrî'nin, fâsıkı münâfık olarak tanımlaması, genelleme yapmış olması itibariyle yanlış olmakla birlikte kısmen doğrudur. Zira Kur'an'da fâsıkın münâfık olduğuna işare eden ayetler mevcuttur.<sup>49</sup>

### 3. Mu'tezile'ye Göre Fâsık:

İslamın ilk rasyonalistleri olarak kabul edilen Mu'tezililer de, büyük günahkarla özdeşleştirdikleri fâsıkın durumu konusunda, akli bir temele oturtulması oldukça zor bir yaklaşım sergilemişlerdir. Onlar hem Hâricîlerden hem de Mürcie'den farklı bir söylem geliştirdiler. Bu, onların el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn (iki yer arasında bir yer) şeklinde ifade ettikleri esaslarıdır. Onlara göre, büyük günah işleyen kişi ne mü'min ne de kâfirdir. Böyle bir kimse fâsık olup iki yer arasında bir yerde bulunmaktadır.<sup>50</sup> Onlardan bu görüşü ilk ortaya atan Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)<sup>51</sup>, bunu şöyle ifade etmektedir. "İman hayır özelliklerinden ibarettir. Bu özellikler bir kimsede bulunduğu zaman o, mü'min olarak isimlendirilir. Mü'min ise bir övgü ismidir. Fasık'a gelince o, hayır özelliklerini üzerinde bulundurmadığı için övgü ismini hak etmez ve mü'min olarak isimlendirilmez. Ancak o, mutlak sûrette kâfir de değildir. Çünkü onda, **şehâdet** (Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini onama) ve diğer hayır işleri mevcuttur. Bunları inkar etme imkanı yoktur. Bununla birlikte fâsık, işlediği büyük günahdan dolayı tevbe etmeden dünyadan göçerse, ebedi olarak cehennemde kalır. Çünkü, ahirette sadece iki grup vardır. Bir grup cennette, bir grup ta cehennemdedir. Ancak fâsıkın azabı ve cehennemdeki derecesi kâfirinkinden daha hafiftir."<sup>52</sup>

Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1025), Hasan Basrî ve Bekriyye'nin<sup>53</sup>, büyük günah işleyenlerin münâfık olduğu şeklindeki görüşlerini tenkid ederek, büyük günah işleyeninin münâfık olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre münâfık büyük azaba

48- A.g.y.;İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, Tabakâtu'l-Mu'tezile, Beyrut, 1961, s. 8; Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, Makâlâtu'l-İslâmiyyîn, İstanbul, 1928, s. 258; İsfârâinî, a.g.e., s. 40; Râzî, a.g.e., s. 39.

49- Bkz., Tevbe, 9/8,67,80,84.

50- İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, Tabakâtu'l-Mu'tezile, s. 8; Eş'arî, a.g.e., s. 258; İsfârâinî, a.g.e., s. 40; Râzî, a.g.e., s. 39.İbn Murtazâ, a.g.e., s. 28; İsfârâinî, a.g.e., s. 40; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I, 48; Râzî, a.g.e., s. 40.

51- Bkz., İbn Murtazâ, a.g.e., s. 28; İsfârâinî, a.g.e., s. 40; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I, 48; Râzî, a.g.e., s. 40.

52- Şehristânî, el-Milel, I, 48.

53- Eş'arî, Makâlât, s. 273; İsfârâinî, a.g.e., s. 64; Râzî, a.g.e., s. 69; Kadı Abdülcebbar, Ebu'l-Huseyn, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, Kahire, 1988, s. 714.



müstehak olan kimseye denir. Çünkü o küfrünü gizlemiştir, İslamı açığa vurmuştur, Büyük günah işleyen bir kimsede ise böyle bir durum yoktur.<sup>54</sup>

Mu'tezilenin çoğunluğu büyük günah işleyen fâsıkın, tevbe etmediği takdirde, Allah'ın onu bağışlamayacağı ve cehennemde ebedi olarak kalacağı görüşündedir. Bununla birlikte, Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden Muhammed b. Şebib el-Basrî, es-Sâlihî ve el- Hâlidî, büyük günah işleyenlerin kaderi hakkında kararsız kalmışlar ve bu gibi kimselerin günahlarının Allah tarafından tevbesiz bağışlanabileceğini ileri sürmüşlerdir.<sup>55</sup>

Buna karşın, Mu'tezile içerisinde Hâricî tezine uygun görüşler de vardır. Mesela Nazzam, imanî, "büyük günahlardan sakınmak" olarak<sup>56</sup> tanımlamıştır. Bu durumda, kebir işleyen kimsenin imanî doğrudan ortadan kalkmış olmaktadır. Nitekim o, ancak zekat nisabı olan 200 dirhemden fazla çalanın hırsız sayılabileceğini kabul ettiği için, 199 dirhem çalanın bu fiili yüzünden **fıska** düşmediğini, sadece 200 dirhemden fazla çaldığı takdirde fâsık olacağını ifade etmiştir.<sup>57</sup>

Eş'arî ekolüne mensup olan Malatî (ö. 377/987), bu noktada Mu'tezile'nin tezini doğrular gibidir. Çünkü ona göre, büyük günah işlemiş birisinin Kur'an'da, mü'min ile kâfir arasında bulunduğu dair işaret vardır. O, namuslu kadınlara zina iftirasında bulunup da dört şahit getiremeyenlerin fâsıklar olduğunu söyleyen Kur'an ayetinde, Allah'ın, namuslu kadınları yalan yere suçlayanlara ne kâfir nazarı ile baktığını, ne de onları, günahlarına karşın mü'minler sınıfına koyduğunu, ancak fâsıklar olarak isimlendirdiğini<sup>58</sup> ileri sürmüştür.

Kısacası, Mu'tezile, büyük günah işleyen kimseyi fâsık olarak kabul etmekte ve fâsıkın mü'min ile kâfir arasında orta bir yerde bulunduğunu ifade etmektedir. Onların çoğunluğu, fâsıkın tevbe etmeden öldüğünde, ebedi olarak cehennemde kalacağını, ancak tevbe ettikleri takdirde tekrar mü'min olacaklarını ve küçük günahlarının da büyük günahları terkettikleri zaman ilahi bir lütuf olarak bağışlanabileceğini<sup>59</sup> ileri sürmüştür.

Mu'tezile, bu konudaki görüşlerini şu ayetlere dayandırır:

"Hiç mü'min olan fâsık gibi midir?"<sup>60</sup>

54- Kadı Abdulcebbar, a.g.e., s. 714; Râzî, a.g.e., s. 71.

55- Bağdâdî, a.g.e., s. 84; Şehristânî, a.g.e., I, 45; Râzî, a.g.e., s. 71; İsferrâinî, a.g.e., s. 43.

56- İsferrâinî, a.g.e., s. 43; Bağdâdî, a.g.e., 106.

57- Bkz., Şehristânî, a.g.e., I, 58.

58- Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed el-Askalânî eş-Şâfiî, et-Tenbîh, tahkik, Yaman b. Sa'düddin el-Meyâdinî, Ramdîye li'n-Neşr, 1994, s. 64.

59- Eş'arî, Makâlât, s. 286.

60- Secde, 32/18.

"İffetli kadınlara zina isnad edip te sonra dört şahit getiremeyenlere seksen deynek vurun; ebediyyen onların şahitliğini kabul etmeyin. İşte onlar fâsıklardır."<sup>61</sup>

Birinci ayette fâsık, mü'min ile kâfir arasında görülmüştür. Ancak, burada fâsık kavramı, kâfir kavramıyla anlamdaş olarak da görülebilir.<sup>62</sup> İkinci ayette ise, Malatî'nin yorumuna göre, Allah fâsıkı ne mü'min ne de kâfir olarak görmüş, onu bu ikisinin arasında bir yere yerleştirmiştir.<sup>63</sup> Burada Malatî, namuslu kadınlara zina iftirasında bulunan kimselerin şahitliklerinin ebedi olarak kabul edilmemesinin tevbe ve ıslah olma şartıyla kayıtlı olduğunu dikkatinden kaçırmıştır. Bu iki şartın ortaya konmasından, böyle bir iftirada bulunan kimsenin, davranışlarının ötesinde imanında bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de bu ayetlerde, zina iftirasının, imanı tehlikeye düşürecek kadar ağır bir suç olduğuna işaret edilmektedir. Çünkü aynı surenin diğer ayetlerinde şöyle buyurulmaktadır. "İffetli, habersiz mü'min kadınlara zina isnad edenler, dünya ve ahirette lânetlenmişlerdir. Kendi dilleri, elleri ve ayakları, yapmış olduklarına şahittik ettikleri gün onlar büyük azaba uğrayacaklardır. O gün, Allah onlara kesinleşmiş cezâlarını verecektir. Allah'ın apaçık hak olduğunu bileceklerdir."<sup>64</sup> Burada, bu kimselerin cezayı gördükten sonra, Allah'ın hak olduğunu bileceklerinin vurgulanması, bu insanların, böyle bir günahı işlerken Allah'ın hak olduğunu, hem kalpleriyle hem de davranışlarıyla reddetmiş olduklarını göstermektedir. Böyle bir durumdan tekrar imana dönüp ıslah olmanın tek şartı ise tevbedir. Nitekim Kur'an'da, iman bozukluğundan kaynaklanan davranış bozukluklarının affedilmesi, tevbe edip inanma ve yararlı iş yapma şartına bağlanmıştır.<sup>65</sup>

Görüldüğü üzere, çok uzak ihtimallerin dışında, Kur'an'da Mu'tezile'yi destekler mahiyette hiçbir ayet yoktur. Ancak, onlar yukarıda zikredilenlerde olduğu gibi bazı ayetleri kendi anlayışları doğrultusunda yorumlamışlardır. Diğer taraftan onlar, savunulması güç birtakım aklî delillere de baş vurmuşlardır. Mesela onlara göre, iman itaat eylemlerinden ibaret olduğu için, onları terkeden mü'min değildir; ancak kâfir de değildir. Çünkü, sahabe ve onlardan sonra gelen selef, kebîre işleyenlere had cezası uyguluyorlar, onları öldürmüyorlar, mürted olduklarına hükmetmiyorlar ve onları müslüman kabristanlarına gömüyorlardı.<sup>66</sup>

---

61- Nur, 24/4.

62- Taftazânî, Sa'du'ddin Mesud b. Ömer, Şerhu'l-Akâid, Kahire, 1939, s. 414.

63- Malatî, a.g.e., s. 64.

64- Nur, 24/23-25

65- Bkz., Meryem, 59-61; Tâ-Hâ ,82; Furkan ,70; Kasas ,67.

66- Cürcânî, a.g.e., VIII, 339.

Mu'tezile'nin delillerini de Kur'an açısından değerlendirecek olursak şunları söylememiz mümkündür:

Kur'an'ı Kerim'de tüm insanlar, inanan ve inanmayanlar olarak iki gruba ayrılmışlardır. "O sizi yaratandır. Öyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir."<sup>67</sup> Kısacası, Kur'an'ın tasnifine göre insanlar, ya cennet ehli ya da cehennem ehlidir.<sup>68</sup> Kur'an'da sıkça anılan müşrikler ve münâfiklar, kâfir kategorisi içerisinde yer almaktadır. Kâfirler, müşrikler ve münâfiklar tereddütsüz cehennem ehlidirler ve orada ebedi olarak kalacaklardır.<sup>69</sup>

Bununla birlikte, Kur'an'a göre, tevbelerin kabul edilmesinin tek şartı mü'min olmaktır. Bu iki grup insanın durumu, aslında şu ayette çok güzel özetlenmektedir: "Allah, erkek-kadın bütün münâfiklara, erkek-kadın bütün müşriklere azap edecek; erkek-kadın bütün mü'minlerin de tevbelerini kabul buyuracaktır..."<sup>70</sup> Buna göre kalbinde nifak olmayan bir mü'minin, kebîre (büyük günah) işlemiş olsa da tevbe hakkından ve bağışlanma ümidinden dolayı yeri bellidir. O ne kâfir ne de iki yer arasında bir yerdedir. Allah'ın kendisine verdiği isimle mü'mindir.

#### 4. Mürcie'ye Göre fâsık:

Mürcie, sırf bu konudaki görüşlerinden dolayı bu isimle adlandırılmıştır. Çünkü onlar, asi mü'min hakkındaki hükümlerini ahirete erteliyorlardı.<sup>71</sup> Aynı şekilde, hangi günahı işlerse işlesin, herhangi bir müslüman aleyhinde hüküm vermekten sakınıyorlardı.<sup>72</sup>

Mürcie, mü'min hakkındaki konuşmalarını, çok aşırı noktalara vardırılmıştır. Onlardan İbn Kerram (ö. 255/869) şöyle söylüyordu: "İman dil iledir. Bir kimse, kalbiyle küfretse de, Allah katında mü'mindir, Allah dostudur ve cennet ehlidir. Mürcie'nin reislerinden Cehm b. Saffan ise daha da ileri gitmekte ve şöyle demektedir. "İman kalp ile inanmaktan ibarettir. Kalben inanan kimse, takiyye olmaksızın diliyle kâfir olduğunu söylese, putlara tapsa, İslam yurdunda, Yahudilik veya Hıristiyanlığa bağlansa bile Allah katında imanı bütün bir mü'mindir. Allah'ın cennet ehlerinden olan dostlarındandır."<sup>73</sup>

---

67. Tegâbun, 64/2; Bakara, 2/39; Nisâ, 4/145; Beyyine, 98/6.

68. Beyyine, 98/6-7; Bakara, 2/39; Nisâ, 4/145; Beyyine, 98/6.

69. Bakara, 2/39; Nisâ, 4/145; Beyyine, 98/6.

70. Ahzab, 33/73.

71. İsfârîni, a.g.e., s. 59-60; Şehristânî, a.g.e., I, s. 139; Emin, Ahmed, Fecru'l-İslam, Mısır, 1928, I, 333.

72. Bkz., Şehristânî, a.g.e., I, 139.

73. Eş'arî, a.g.e., I, 126-127; İbn Hazm, a.g.e., IV, 204; Emin, Ahmed, Duha'l-İslam, Mısır, 1934, s. 316.

Bunları dikkate aldığımızda, Mürcie ismine gerekçe gösterilen klasik söylemin pek de doğru olmadığını görmekteyiz. Çünkü bu ifadelere göre, onların mü'min hakkındaki hükmü ertelemek bir yana çok net hükümler verdikleri açıkça görülmektedir. Ortaya konan hüküm çok açıktır. Mü'min olmak için, inandığını dil ile ifade etmek, ya da kalben inanmış olmak yeterlidir. Hiçbir küfür eylemi bu imana zarar veremez. Doğal olarak o, sadece mü'min olma sıfatıyla, Allah dostu olmayı ve Onun cennetine girmeyi hak etmiştir.

Bazıları ise çok daha garip şeyler söylemişlerdir. Mesela Kerrâmiye'den bir grup şöyle söylemekteydi: "Münafıklar cehennem ehlinde olan mü'min müşriklerdir."<sup>74</sup> Başka bir grup ise şöyle söylemekteydi: "Her kim Allah'a inanır ve Hz. Peygamber'i inkar ederse, o hem mü'min hem de kâfirdir. Mutlak surette, sadece ne mü'min ne de kâfirdir."<sup>75</sup>

Ancak bu aşırı gruplar içerisinde ılımlı olanlar da yok değildir. Mesela, Mürciî alimlerden Ebu Muaz et-Tümenî şöyle söylüyordu: "İmandan olmayan farzlardan birini terkeden kişiye din emirlerini çiğnemiştir denir; fakat ona, bu farzı inat olsun diye terketmediği takdirde, kayıtsız şartsız fâsıktır denemez."<sup>76</sup>

Kısacası Mürcie, fâsıklığın imana hiçbir zarar vermeyeceğini ve bu kişilerin günahlarından dolayı ateşe atılıp atılmayacakları konusundaki son hükmü Allah'ın vereceğini -her ne kadar, yukarıda geçtiği gibi bazı aykırı görüşler dile getirilmiş olsa da- ileri sürmüştür. Onların bu konudaki temel tezleri şu ifadede özetlenmiştir. "Bir kâfire yaptığı iyilikler fayda vermeyeceği gibi bir mü'mine de işlediği günahlar zarar vermez?"<sup>77</sup>

Mürcie mezhebi mensupları bu tezlerine, tamamen iman konusundaki teorik yaklaşımları sonucunda ulaşmışlardır. Onlar bu konuda, sadece imanın ne olduğuyla ilgilenmişler, bunun ötesinde, imanın gereği olan hiçbir eyleme, onun geçerliliği açısından değer ve önem vermemişlerdir. Bu nedenle onlar, Kur'an'dan bir dayanak bulma endişesi taşımamışlar, sadece kendi iman anlayışlarına bağlı kalmışlardır.

Genel olarak Mürcie'nin iman teorisi yukarıda verildiğinden bu konuya tekrar dönme gereği duymuyoruz.

Malatî, Mürcie'nin delillerini değerlendirirken kısaca şunları söylemektedir:

"Bir mü'minin Doğu'ya ve Batı'ya doğru namaz kılmasına nasıl izin verilebilir. Bizzat Allah şöyle buyuruyor: "Ey Muhammed, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz. Seni herhalde razı olacağın bir kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü

---

74- İbn Hazm, a.g.e., IV, 205.

75- A.g.y.

76- Şehristânî, a.g.e., I,144; Bağdâdî, a.g.e., s. 149.

77- İbn Hazm, a.g.e., IV, 205; Râzî, a.g.e., s. 70; Emin, Ahmed , Fecru'l-İslam, I, 333.

Mescid-i Haram tarafına çevir. Nerde bulunursanız sizde yüzlerinizi o mescid tarafına çevirin."<sup>78</sup>

Bir mü'min, Hz. Peygamber "kim bir kavme benzerse o da onlardandır" buyururken nasıl olur da beline zımmî kuşağı takınabilir? Dil ile ikrar olmadan kalb ile bilmek nasıl yeterli olabilir? Halbuki Allah, "Ey iman edenler, Allah'a, Rasulüne ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin"<sup>79</sup> buyurmaktadır. Böyle bir itaatin söylemek ve uygulamak dışında başka bir şekilde gerçekleşmesi mümkün değildir."<sup>80</sup> Doğrusu burada Malatî'nin sözlerine eklenebilecek pek fazla bir şey yoktur.

#### 5. Ehl-i Sünnet'e Göre Fâsık:

Ehl-i Sünnet kelimcilerinden özellikle Eş'arîler, bu konuya, genel görüşlerini pekiştirmek amacıyla, linguistik bir yaklaşım sergilemişlerdir. Onların genel görüşünü şöyle özetleyebiliriz. Büyük günah işleyen kimse kendisinde bulunan imanı sebebiyle mü'min, işlediği büyük günah ve fısık sebebiyle de fâsık'tır. Bu şöyle delillendirilir:

Dil bilginleri, dövence **dârib**, öldürene **kâtil**, inkar edene **kâfir**, büyük günah işleyene **fâsık**, tasdik edene **musaddık** (doğrulayan) dedikleri gibi iman edene **mü'min** demektedirler. "81

Eş'arî (ö. 324/936) bu yaklaşımını fâsıkın durumuna uyguladığında doğal olarak şu sonuca ulaşmaktadır: "Müslüman olan hiçbir kimse, zina yapmak hırsızlık etmek gibi günahları işlemek suretiyle kâfir olmaz. Zina, hırsızlık ve buna benzer büyük günahlardan birini işleyen kimse bunları helal kabul ettiği ve haram olduklarına inanmadığı takdirde kâfir olur."<sup>82</sup>

Ehl-i Sünnet'in diğer büyük kelimcisi Mâturidî (ö. 333/944) de, ısrarla büyük günahkarın mü'min sıfatını kaybetmediği üzerinde durur.<sup>83</sup> O, işe öncelikle büyük günah işlemenin imanın yokluğundan değil, "şehevî istekler, aşırı öfke, gaflet ve fanatizm (hamiyyet) gibi psikolojik etkenlerden kaynaklandığına işaret etmekle başlar."<sup>84</sup> Hâricî tezine, hakkında **va'îd** (azab hükmü) gerçekleşmiş olan birisinden Allah'ın iman sıfatını kaldırmadığını ileri sürerek karşı çıkar ve bununla ilgili şu ayetleri delil olarak gösterir: "Ey iman edenler, yapmayacağınız şeyi niçin söylersiniz?"<sup>85</sup> O, bu

---

78- Bakara, 2/144.

79- Nisâ, 4/59.

80- Malatî, a.g.e. s. 158-159.

81- Eş'arî, el-Luma, Beyrut, 1953, s. 75.

82- Eş'arî, Kitâbu'l-İbâne, Haydarabad, 1321, s. 10.

83- Maturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, K. et-Tevhid, tahkik, Fethullah Huleyf, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1970, s. 329-365.

84- A.g.e., s. 329.

85- Saf, 61/2.

ayeti şöyle yorumlar. "İman sıfatıyla birlikte, böyle bir kimse hakkında Allah'ın gazabı (makt) gerekli olmuştur. Makt (öfke ve gazab) ise hikmet açısından bağışlanması gereken (küçük günahlar) hakkında sözkonusu değildir."<sup>86</sup> (Yani burada, gazabın zikredilmesiyle işlenen günahın büyük olduğu anlaşılmaktadır.) Diğer bir ayette ise şöyle buyurulmaktadır. "Eğer mü'minlerden iki grup çatıştırlarsa..."<sup>87</sup> Savaşma konusunda, bu iki gruptan birisine, bağı (taşkınlık) sıfatı gerekli görülmesine rağmen her ikisi için iman sıfatı sabit olmuştur. Hatta taciz edilen tarafa, taşkınlık eden tarafı, Allah'ın emrine dönünceye kadar öldürmesi de bir görev olarak yüklenmiştir. Eğer bu imandan çıkmak olsaydı, buna benzer durumlarda gerçek, zikredilenden başka türlü olurdu. Yine bazı ayetlerde şöyle buyurulmaktadır: "İman edip de hicret etmeyenler ise, hicretlerine kadar sizin için onlara velilik namına bir şey yoktur. Ama dinde sizden yardım isterlerse, onlara yardım etmek üzerinize borçtur..."<sup>88</sup> Hicret etmekten kaçınanların durumunu anlatan bu ayette, bu gibi kimselerin cehennemlik olduğu anlatılmaktadır. Mâturidî, bu ayeti, müslüman olup da hicret etmeyen kimseleri anlattığı için zikretmiş olmalıdır. Bir başka ayette ise şöyle buyurulmaktadır. "Ey iman edenler! Düşmanlarımı ve düşmanlarınızı dostlar edinmeyin..."<sup>89</sup> O bu ve benzeri ayetlerde, çirkin fiillerde bulunanlarda iman sıfatının sabit olduğuna işaret edildiğini, dolayısıyla bunların küfürle itham edilemeyeceklerini vurgular.<sup>90</sup>

Mu'tezilî görüşe de Allah'ın rahmetini daralttıkları noktasından itiraz ederek karşı çıkar: Yüce Allah şöyle buyurmaktadır. "'Doğrusu kâfirlerden başkası Allah'ın yardımından ümidini kesmez..."<sup>91</sup> Bunlar (küfür ve ümitsizlik)dan birisi bulunduğu diğeri de gerekli olur. Bize ve Mu'tizile'ye göre onlar (büyük günah işleyenler) kâfir değillerdir. Çünkü örfte göre küfür, yalanlamaktır. Halbuki büyük günah işleyen kimse Allah'ın affını ümit etmesi ve azabından korkması durumunda (Onun varlığını) tasdik ediyor demektir...Dolayısıyla o, yalanlayıcı (**mükezzib**) değildir. Gerçekte küfür, örtmeye ve gizlemeye denir. Halbuki, büyük günah işleyen kimse, Allah'ın nimetlerinden hiçbirini gizlememiş ve Onun hak olduğunu inkar etmemiştir. Öyleyse ona kâfir demek doğru olmaz. İman da aynı şekilde, örfte ve dinde tasdik demektir. Büyük günah işleyenin, hiçbir konuda Allah'ı yalanlamadığı bilindiğine göre, onun mü'min olduğu sabit olmuştur."<sup>92</sup> Buradan da anlaşıldığına göre Mâturidî, Mu'tezile'nin

---

86- Bkz., Maturidî, a.g.e., s. 332-333.

87- Hucurât, 49/9.

88- Enfâl, 8/72.

89- Mumtehine, 60/1.

90- Maturidî, K. et-Tevhid, s. 333.

91- Yusuf, 12/87.

92- Maturidî, a.g.e., s. 334.

ara formülünün, yukardaki ayetin işaret ettiği doğrultuda yaptığı çıkarsama sonucunda, mantıksal olarak ta mümkün olmadığı kanaatindedir.

Mâturidî, büyük günahların tevbesiz bağışlanacağı kanaatindedir. O, "Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar"<sup>93</sup> ayetini yorumlarken, Mu'tezile'nin bağışlanma şartı olarak tevbeyi ileri sürmesine itiraz eder ve şöyle der: "Ancak şirkin tevbe ile bağışlanması câizdir. Bundan başka diğer günahlar, Allah'tan bir lütuf olarak ya da birtakım iyiliklerin günahları örtmesiyle bağışlanır. Kur'an'ın böyle bir ayrımı yapmasıyla bu kanaat doğrulanmaktadır."<sup>94</sup>

Kısacası, Mâturidî, büyük günahkarın Allah'ın varlığını tasdik ettiği sürece mü'min sıfatını koruduğunu göstermeye çalışır ve en önemlisi de diğer Ehl-i Sünnet alimlerinin aksine, onun için fâsık ismini kullanmamaya özen gösterir. Hatta bir yerde, **fâsık** ismi verilenlerin kâfir olduklarını açıkca gösterdiği ifade edilir.<sup>95</sup> Meşhur eseri Te'vilât'taki yorumları da bu görüşü destekler mahiyettedir. Mesela, Bakara Sûresi'nin, Allah'ın sivrisinek örneğiyle sadece fâsıkları saptırdığını anlatan 26. ayetinin yorumunda, Fasık'ı şöyle tanımlar: "**Fâsıklar**, istidlali (delil getirmeyi) terkedip küfrü ve sapıklığı seçenlerdir."<sup>96</sup> Bu görüşünü, fillerin yaratılması meselesini de dikkate alarak şöyle pekiştirir. "Allah'ın onları saptırması, onlarda dalâl, (sapıklık) fiilinin bulunmasından dolayı değil, küfrü ve dalâli (sapıklığı) seçmelerinden dolayıdır."<sup>97</sup> Bu açıklamalar onun, fâsıkı sadece ahlaki değil aynı zamanda inançla ilgili bir kavram olarak gördüğünü kanıtlamaktadır. Çünkü onlar, (fâsıklar) kendilerinde herhangi bir sapıklık fiili yaratılmadan önce, küfür ve sapıklık filini tercih etmişlerdir. Hucurât Sûresi'nde imandan sonra **fusûk** (fâsıklık ismi)un çok çirkin bir iş olduğundan bahseden ayetin yorumunda da aynı görüşünü tekrarlar. "Onlar (fâsıklar), iman ismini ve fiilini seçtikten sonra fâsıklığı (**fisk**) tercih ettiler."<sup>98</sup> Yine o, Hucurât Sûresi'nde, fâsıkın getirdiği haberin araştırılması uyarısında bulunan ayetin yorumunda müfessirlerin, bu ayetin, Velid b. Ukbe b. Ebi Muayt isimli bir zâtla ilgili rivayete dayanarak, münafıklar hakkında indirildiği şeklindeki kanaatlerine, hernekadar ayetin zahirinden böyle bir anlam çıkarılabilse de, münafıkın münafıklığı bizim tarafımızdan kestirilemeyeceği ve yine şayet böyle bir olay gerçekleşmişse, ayetin o olaydan sonra inmesinin bir anlamı olmayacağı, dolayısıyla ayetin onun haberinin araştırılmasını

---

93. Nisâ, 4/48, 116.

94. Maturidî, a.g.e., s. 338.

95. Bkz., a.g.e., s. 330.

96. Bkz., Semerkandî, Ali Bekr b. Muhammed b. Ahmed, Şerhu't-Te'vilâtî'l-Mâturidî, Süleymaniye, Hamidiye Böl., kayıt no: 176, cilt, I, var. 17b

97. A.g.y.

98. A.g.e., cilt, 4, var. 721b.

emretmiş olmasının düşünülemediği gerekçesiyle katılmaz.<sup>99</sup> O, burada zikredilen kimsenin sadece bir fâsık olduğunu ifade etmekle yetinir.<sup>100</sup> Gerçekte fâsıkın kim olduğuna ise, yukarıda işaret ettiğimiz türden ayetlerde açıklık getirmeye çalışır.

Diğer büyük bir Mâturidî kelamcısı olan Neseî, fâsıkın mü'minin karşıtı olduğunu farketmekle birlikte meseleyi çok daha karmaşık bir hale sokar ve bu tavrıyla da, en azından bu konuda, hem Mâturidî'den hem de Ehl-i Sünnetten ayrılır. O, büyük günahkarın, "ne mü'min ne kâfir ve ne de münâfik olduğunu, onun fâsık olduğunu"<sup>101</sup> kabul eder. O (büyük günah sahibi) diyor Neseî, fâsık, câir (zâlim), fâcir (günahkar) ve zâlim gibi çirkin isimlerle isimlendirildikten sonra, temiz isimlerle isimlendirilemez. Mü'min ise temiz isimlerdendir.<sup>102</sup> O, "Hiç mü'min olan fâsık gibi midir?" ayetini, fâsıkın mü'minin karşıtı olduğunun açık bir kanıtı olarak gösterir.<sup>103</sup> ve bu konuya fâsıkın lügat anlamından hareket ederek daha bir acıklık kazandırmaya çalışır:

"Fısk, lügatte çıkmak demektir. Allah'ın emirlerinden birisini terkeden fâsık olur. Aynı şekilde, isyan da ilahi emre fiilî olarak muhalefet etmek demektir; yoksa inkar etmek ve yalanlamak değildir. Tekzib (yalanlama) emre muhalefet etmenin ya da onu terketmenin şartlarından birisi değildir."<sup>104</sup> Şöyle devam ediyor Neseî, "emredileni inkar etmeden ya da hafife almadan sırf tembelliğinden veya zafiyetlerinden dolayı birtakım ilahi emirlere muhalefet eden fâsık konusunda, bizimle hasımlarımız arasındaki ihtilaf, bu şekilde emirlerden ayrılmakla tasdik (inanç esaslarını kabullenme) arasında bir zıtlığın bulunmadığıdır..."<sup>105</sup> Burada durumun iyice bulanıklaştığını görmekteyiz. O, hem fıskı imanın karşıtı olarak görmekte hem de inkar ve alay etmeden büyük günah işleyen birisinin mü'min olduğunu kabul etmekte ve onu fâsık olarak nitelendirmektedir.

Tüm bunlara rağmen, Ehl-i Sünnet'in fâsık konusundaki kanaati, onun arkasında namaz kılmanın câiz olduğu<sup>106</sup> şeklindeki fetvasıyla yaygınlık kazanmıştır. Onların bu konudaki kanaatini şöyle özetlemek mümkündür:

Büyük günahkar (fâsık), yaptığını helal görerek, hafife alarak ve alay ederek yapmazsa dünyada küfrüne hükmedilemez.<sup>107</sup> Mü'minler gibi ganimetten kendisine pay

---

99- Bu olayın detayları ve onunla ilgili rivayetler hakkında, bkz, Taberî, Tefsir, XI, 383-385.

100- Bkz., a.g.e., cilt, 4, var. 720a.

101- en-Neseî, Ebu'l-Mu'in, Tabsıratu'l-Edille, tahkik, Claude Salamé, Dimeşk, 1993, II, s. 768.

102- A.g.y.

103- Bkz., a.g.e., II, s. 769.

104- A.g.e., II, s. 770.

105- A.g.y.

106- İbn Hazm, a.g.e., IV, 176; İbn Ebi'l-Iz el-Hanefî, Şerhu'l-Akideti't-Tahavî, Beyrut, 1993, s. 533.

107- Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed Sultan el-Herevî, Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber, Dâru'l-Kutub, Beyrut, 1984, s. 102.



ayrılır, cenaze namazı kılınır, müslüman mezarlığına gömülür.<sup>108</sup> Ahirette de, Allah dilerse, işlediği büyük günahı rahmeti ve fazîleti ile affeder; yahut işlediği günah miktarı cezalandırır. Fakat kalbinde imanı bulunduğu için neticede cennete girdirir.<sup>109</sup> Ancak Nesefî, büyük günah işleyen kimsenin tevbesiz öldüğü takdirde cehennemlik olduğu kanaatindedir.<sup>110</sup>

Ehl-i Sünnetin de bu konudaki delillerini şöyle değerlendirebiliriz: Ehl-i Sünnet, fâsıkın ebedi cehennemlik olmadığı, onun mü'min olduğu ve günahlarının da tevbesiz bağışlanmasının câiz olduğu konusundaki görüşünü esas itibariyle şu ayete dayandırmaktadır: "Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar."<sup>111</sup> Hz. Peygamber'den nakledilen şu hadis de onlar için güçlü bir dayanaktır. "Kalbinde zerre kadar imanı bulunan bir kimse cehennemden çıkar."<sup>112</sup>

Onların, genel olarak iman ve ameli birbirinden ayırması tutarlı görünmekle birlikte, buradan hareketle fâsıkın konumunu tespit etmeye çalışmaları konusunda bazı güçlüklerin olduğu da bir gerçektir. Bununla birlikte, burada işaret etmemiz gereken en önemli nokta, ilk defa Mâturidî'nin, mürtekib-i kebîre (büyük günahkar) hakkında fâsık ismini kullanmadığını ve fâsık olarak isimlendirilenlerin kâfir olduklarını kabul etmiş olmasıdır. Onun dışında, hemen hemen tüm fırkalar, mürtekib-i kebîreyi, hep fâsık olarak nitelendirmişlerdir. Halbuki, bu kavram Kur'an'da, özel bir sıfat olarak, sadece kâfirler ve münâfıklar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla, kebîre kavramı ile fâsık kavramının özdeşleştirilmesinden kaynaklanan yanlışlığın düzeltilmesi, her iki kavramın Kur'ânî bütünlük içerisinde değerlendirilerek anlamlarının tesbit edilmesiyle mümkündür. Ehl-i Sünnet, kebîre konusundaki yaklaşımında haklı olmakla birlikte, fâsıkı, mürtekib-i kebîre olarak görmesinde-bu durumu farkedenden Mâturidî hariç- aynı ölçüde haklı görünmemektedir. Zira fâsıkın, imanın iç yapısıyla yakın bir ilişkisinin olduğu görünmektedir. Mürtekib-i kebîre'nin ise imanı doğru olmakla birlikte davranışlarında bozukluk vardır. Bu husus, Kur'an'da fâsık kavramının geçtiği ayetlerde açık bir şekilde görülmektedir. Şimdi bu konuyu ayrıntılarıyla görmeye çalışalım.

### 3. Kur'an'da Fâsık:

Kur'an'da fâsık kavramı, lügat anlamına uygun olarak Allah'a itaatten çıkan, günaha ve isyana yönelen kimse anlamında kullanılmıştır. Ancak, bu anlamıyla bazen kâfirleri<sup>113</sup> bazen de münâfıkları<sup>114</sup> nitelemektedir.

108- Cüveynî, İmamul-Harameyn Abdülmelik b. Abdillâh, el-Akâidetü'n-Nizâmiyye, Mısır, 1948, s. 62; Cürçânî, a.g.e., VIII, 338-339.

109- İbn Ebi'l-Izz, a.g.e., s. 524; en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, et-Temhîd, s. 69.

110- Nesefî, a.g.e., s. 68.

111- Nisâ, 4/48, 116.

112- Bkz., İbn Ebi'l-Izz, a.g.y.

113- Bkz., Bakara, 2/26, 99; Kasas, 28/32; Zuhuruf, 43/54; Zâriyat, 51/46.

Kur'an tefsirlerinde fâsık'a, Allah'a itaatten tamamen çıkan<sup>115</sup> ya da birtakım emirlere karşı gelen, küfrederek itaatsizlikte bulunan, Allah'ın dininden çıkan, küfür içerisinde isyan eden<sup>116</sup>, büyük günah işleyerek Allah'ın emirlerinden dışarı çıkan kimse<sup>117</sup> anlamları verilmiştir. Şimdi bu anlamları ayetlerin ışığında irdelemeye çalışalım.

"Artık kim bundan sonra (itaatten) yüzçevirirse, işte onlar fâsıkların ta kendileridir."<sup>118</sup> Bu ayette fâsıkın, Allah'a ittatten yüzçeviren kimse olduğu açıkça görülmektedir. Şeytanın itaatten çıkması, **feseka** fiili ile ifadelendirilmiştir. "Bir zamanlar Biz meleklere, 'Adem'e secde edin!' demiştik. Onlar hemen secde ettiler. Yalnız İblis secde etmedi. O, cinlerden idi ve Rabbinin emrinden dışarı çıktı (**feseka an emri Rabbihi**)."<sup>119</sup> Fâsıklığın Allah'a itaatten yüzçevirmek anlamına geldiği bu ayetlerden açıkça anlaşıldığına göre, burada asıl tartışmaya açtığımız konuya gelebiliriz. Gerçekten de burada, sözkonusu olan itaatsizliğin, çoğunluğun kabul ettiği gibi imanla birlikte bireysel zaafardan kaynaklanan bir itaatsizlik mi? yoksa iman probleminde kaynaklanan bir itaatsizlik mi? olduğu meselesi konumuzun en önemli noktasını oluşturmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, esas mesele, fâsıkın Kur'an'a göre, iman ve amel ilişkisi yönünden konumuzun tespit edilmesidir. Dolayısıyla, bu durum açıklığa kavuşturulduğunda, **Mürtekib-i Kebîre**'nin de durumu aydınlatılmış olacaktır.

Kur'an'a göre fâsık, hem akîdevî (inançsal) hem de ahlakî boyutu olan bir kavramdır. Mürtekib-i Kebîre'nin davranışları ise, sadece ahlaki çerçeve içerisinde yer almaktadır. Onun imanı doğrudur, ancak Mâturidî'nin de işaret ettiği gibi, afv (bağışlanma) ümidi, şehvetin esiri olma ve öfkelenme gibi<sup>120</sup> birtakım psikolojik nedenlerden dolayı büyük günah işlemektedir. fâsıkın ise hem imanı hem de davranışları bozuktur. Kur'an'a göre mü'min, Allah'a ve Rasulüne iman ettikten sonra

---

114- Bkz., Tevbe, 9/53,80,96.

115- Bkz., İbn Atıyye, el-Garnafî, el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz, Mağrib, 1977-1981, V, 28.

116- Bkz., Bagavî, Ruknuddin Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Ferrâ, Me'âlimu't-Tenzil fî't-Tefsîr, Bombay, 1269, s. 20; Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, Tefsîr, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1985, I, 245; Taberî, Tefsîr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, II, 138; III, 333, 392; IV, 605

117- Bkz., Beydavî, Nâsiruddin Abdullah b. Ömer, el-Kâdî, Envâru't-Tenzil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, I, 46. Beydavî, bunun; **et-teğâbî** (büyük günahı çirkin görerek ara sıra işlemek); **el-inhimâk** (büyük günahı önemsemeksizin alışkanlık haline getirerek işlemek) ve **el-cuhûd** (büyük günahı, yaptığını doğru görerek işlemek) şeklinde üç aşamada gerçekleştiğini, ancak üçüncü aşamadaki büyük günahkarın imandan çıkacağını ifade etmektedir. (Bkz., a.g.y.)

118- Âl-i İmran, 3/110.

119- Kehf, 18/50.

120- Maturidî, a.g.e., s. 329.

şüpheye düşmeyen ve bu imanını da amelleriyle doğrulayan kimsedir.<sup>121</sup> Fâsıklar ise, hak yoldan sapıp eğilmelerinden dolayı Allah'ın kalplerini saptırdığı kimselerdir. Bu gibi kimselere Allah hidayet vemez.<sup>122</sup> Yine fâsıklar, ağızlarıyla söylediğini kalpleri desteklemeyen kimselerdir.<sup>123</sup>

Kur'an'da mü'minin kalbi ile fâsıkın kalbi şöyle nitelendirilmektedir: "İman edenlere, zamanı gelmedi mi ki, kalpleri Allah'ın zikrine ve inen Kur'an aşkına coşsun; ve bundan önce kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçip de kalpleri katılaştırmış ve çoğu fâsık olmuş kimseler gibi olmasınlar."<sup>124</sup> Görüldüğü üzere, bu ayet fâsıkın hem imanının hem de davranışlarının bozuk olduğunu gayet açık bir şekilde ifade etmektedir.

Yine Kur'an'a göre fâsık, bazen kâfir bazen de münafıkın sıfatı olarak zikredilmektedir:

"Sana apaçık ayetleri indirdik, onları ancak fâsık olanlar inkar eder."<sup>125</sup>

"Onlardan bir kısmı mü'min çoğu ise fâsıklardır."<sup>126</sup>

Kur'an'a göre cennet ve cehennem ehli olmak üzere iki grup insan vardır.<sup>127</sup> Cennet ehli içerisine sadece mü'minler<sup>128</sup>, cehennem ehli içerisine ise, kâfir, müşrik, münâfık ve fâsıklar<sup>129</sup> dahildir. Bu ikinci grubu, genel olarak kâfir kavramı kapsamaktadır. Nitekim bir başka ayette şöyle buyurulmaktadır. "O sizi yaratandır, öyle iken kiminiz kâfir kiminiz mü'mindir."<sup>130</sup> Aslında bu ayet, Secde Sûresi'nde, mü'minle fâsıkı karşılaştıran ayetteki fâsıkın durumuna da açıklık kazandırmaktadır. Yüce Allah şöyle buyuruyor: "Hiç mü'min olan kimse fâsık olan gibi midir? Bunlar bir olamazlar."<sup>131</sup> Malatî'nin işaret ettiği gibi fâsık küfürle iman arasında bir yerde<sup>132</sup> değildir. O, tamamen imanın karşıtı olan bir cephededir. Kısacası Kur'an'a göre, bir kimse ya mü'mindir ya da mü'min değildir. Mü'min olmayanların farklı sıfatlar alması ise konumlarını değiştirmez.

Şu ayetlerde de fâsıkların münâfıklar olduğu açıkça belirtilmektedir:

---

121- Bkz., Bakara, 2/177; Hucurât, 49/15.

122- Saf, 61/5.

123- Tevbe, 9/8.

124- Hadid, 57/16.

125- Bakara, 2/99.

126- Al-i İmran, 3/110.

127- Bkz., Beyyine, 98/6-7.

128- Bkz., Beyyine, 98/7.

129- Bkz., Bakara, 2/39; Nisâ, 4/145; Beyyine, 98/6.

130- Teğabün, 64/2.

131- Secde, 32/32.

132- Malatî, a.g.e., s. 64.

"De ki, 'eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, kabileleriniz, kazandığınız mallar, geçersiz olmasından korktuğunuz bir ticaret ve hoşunuza giden meskenler, size Allah ve Rasulü'nden daha sevgili ise artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fâsık bir kavme hidayet vermez.'"133

"De ki: 'İster gönül rızası ile ister rızasız harcayın, sizden asla kabul edilmeyecektir. Çünkü siz fâsık bir kavim oldunuz.'"134 Ayette, sırf fâsık oluşlarından dolayı, gönül rızası ile bile verdikleri sadakaların kabul edilmeyeceğinin vurgulanması ilginçtir. Buradan da fâsıklığın inanç yönünden bir sapkınlık olduğunu anlayabiliriz.

"Onlar (münâfıklar) için ister bağışlanma dile ister dileme! Onlar için yetmiş kere bağışlanma da bulunsan, yine Allah onları asla bağışlayacak değildir. Bunun sebebi şudur: Onlar Allah'ı ve Rasulü'nü inkar ettiler. Allah ise fâsık bir kavme hidayet vermez."135 Bu ayet de fâsıkın hem inancının hem de davranışlarının problemliliğine tanıklık etmektedir.

Bu noktada mürtekib-i kebîre ile fâsıkın iman yönünden farklılığını değerlendirmemiz yerinde olacaktır. Herşeyden önce Kur'an'da, Allah'ın varlığını kabul etmekle ondan yüz çevirmenin arası ayrılmıştır:

"Yemin olsun ki onlara, 'şu gökleri ve yeri yaratıp, güneşi ve ayı buyruğu altında kim tutuyor?' diye sorsan, elbette, 'Allah' derler. O halde nasıl döndürülüyorlar?"136

Yine şeytan Allah'ın emrine karşı gelirken Onun varlığını inkar etmiyordu. Sadece kibre kapılarak açık bir şekilde, Ona itaatten yüz çevirmişti. Bu yüzden de kâfirlerden olmuştu.<sup>137</sup> Yani, kâfir olmak, mutlak anlamda Allah'ın varlığını inkar etmek değildir. Zira şeytan Rabbinden emir almış ve bu emre de karşı çıkmıştı. Bu durumda onun, Allah'ın varlığını bütünüyle inkar etmiş olması mümkün gözükmemektedir. Burada küfrün, nankörlük anlamındaki ahlaki tezahürünü görmekteyiz. Fâsık için de aynı durum sözkonusudur. O Allah'ın varlığını kabul etmiş olabilir. Ancak bu kabul bir iman tarzında değil, gerçekliği onaylama tarzında da tezahür edebilir. Nitekim bir hükümdarın varlığını kabul etmekle onun otoritesini kabul etmek aynı şeyler değildir. Peki bu durumda mürtekib-i kebîre'nin durumu ne olacaktır? Onun durumunu fâsıkın durumundan nasıl ayırd edeceğiz? Öyle görünüyorki burada en önemli husus Allah'ın varlığını kabul edip etmemeye ilgili değil, Ona itaati kabul edip etmemeye ilgilidir. Genel olarak Kur'an'a baktığımızda, itaatin en asgari ölçüsünün

---

133- Tevbe, 9/24.

134- Tevbe, 9/53.

135- Tevbe, 9/80.

136- Ankebut, 29/61.

137- Bkz., Bakara, 2/34; Sad, 38/74.

şirk koşmamak olduğunu görmekteyiz.<sup>138</sup> O halde burada en önemli nokta şirkin ne olduğunun tespit edilmesidir: Şirkin en açık tezahürü, Allah'ın varlığını kabul etmenin yanında, putlara tapmaktır.<sup>139</sup> Bu somut örneğin dışında daha genel ve karmaşık şekliyle şirk, Allah'ın nimetlerine nankörlük etmektir. Öyleki bu, saf ve tam bir imandan sonra bile ortaya çıkabilir. Şu ayete dikkat edelim: "Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız Allah'a haskılarak O'na yalvarırlar; ama Allah onları karaya çıkararak kurtarıncaya, kendilerine verdiği nimete nankörlük ederek Ona hemen eş koşarlar. Zevklensinler bakalım, yakında bileceklerdir."<sup>140</sup> Tehlike içerisindeyken tam bir muvahhid olan bu insanlar, güvene kavuşunca, Allah'ın kendilerine verdiği nimeti unutup eski alışkanlıklarına dönecek kadar büyük bir zafiyet içerisinde düşebilmektedirler. Küfrün en belirgin tezahürlerinden olan nankörlük, bir başka sûrede çarpıcı bir örnekle şöyle tasvir edilmektedir. "Allah size güven ve huzur içinde olan bir kasabayı misal verir: Her taraftan oraya bolca rızık geliyordu. Ama Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler; bu yüzden Allah onlara yaptıklarına karşılık açlık ve korku belasını taddırdı. And olsun ki, aralarından kendilerine bir peygamber gelmişti, onu yalancı saydılar. Haksızlık ederken **(vehum zâlimûn)** azaba uğradılar."<sup>141</sup> Allah'ın peygamberini yalanlamak ve haksızlık **(zulüm)** etmek, bu nankörlüğün en açık işaretleri olarak gösterilmiştir. Burada **zulmün** fâsık'tan daha ağır ve kapsamlı bir kavram olduğu hatırlanırsa<sup>142</sup> fâsık ile **mürtekib-i kebîre** arasındaki fark hemen hemen ortaya çıkmış olmaktadır: Fâsık, ilahi buyrukları yalanlayarak haksızlık yapan ve ilahi nimetlere karşı şükretmeyen kimsedir. Kısacası bu ayetleri dikkate aldığımızda kâfirin, müşrikin ve münâfıkın fâsık olarak nitelendirilebileceğini ama asla bir mü'minin onunla nitelendirilemeyeceğini söyleyebiliriz. Çünkü fasıklığın, mürtekib-i kebîre'nin durumunda olduğu gibi bireysel zafiyetlerden kaynaklanan bir davranış bozukluğunun ötesinde iman promleminden kaynaklanan bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Şu ayet, bize bunu açıkça göstermektedir. "İnananların gönüllerinin Allah'ı anması ve Ondan inen gerçeğe içten bağlanması zamanı gelmedi mi? Onlar, daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar; onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı; çoğu, yoldan çıkmış **(fasikûn)** kimselerdir."<sup>143</sup> Şimdi, fâsıklarla mü'minlerin arasının ayrıldığını gösteren çok daha kesin örnekleri görelim:

---

138- Bkz., Nisâ, 4/48,116.

139- Bkz., En'am, 6/74; A'raf, 7/138; İbrahim, 14/35.

140- Ankebut, 29/65-66.

141- Nahl, 16/112-113.

142- Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 387.

143- Hadid, 57/16.

"Ve onlardan ölen birinin üzerinde ebediyyen cenaze namazı kılma, kabri başında durma. Çünkü onlar, Allah'ı ve Rasûlü'nü tanımadılar ve **fâsık** olarak can verdiler."<sup>144</sup> Tevbe ile iman çizgisine dönenler hakkında ise şöyle buyurulmaktadır:

"Ancak tevbe ve iman edip yararlı iş görenler müstesna. Çünkü böylelerinin kötülüklerini Allah iyiliğe çevirir. Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir."<sup>145</sup> Burada önemli bir noktaya daha işaret etmemizde yarar vardır. Nisâ Sûresi'nde, "Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar" buyurulmasına rağmen, Zilzal Sûresi'nde, "Kim zerre miktarı bir iyilik yaparsa onun karşılığını, kim de zerre miktarı bir kötülük yaparsa onun karşılığını görecektir" buyurulmaktadır. Öyle ise bağışlanma nasıl gerçekleşecektir? Bu konuda da bize diğer ayetler ışık tutmaktadır. Her şeyden önce Nisâ Sûresi'ndeki ayette mutlak bir bağışlamadan ziyade şartlı bir bağışlamadan söz edilmektedir. Orada, "**dilediğini bağışlar**" ifadesi geçmektedir. Bir başka ayette Allh'ın hangi günahları bağışlayacağı şöyle ifade edilmektedir. "Eğer siz yasak edildiğiniz günahların büyüklerinden sakınırsanız, diğer kabahatlerinizi biz örteriz."<sup>146</sup> Bununla birlikte burada, bağışlanmanın, sadece bu şartla sınırlı olduğu düşünülmemelidir. Çünkü Kur'an'da, hidayete çağrı süreklidir ve insanları İslam'a kazandırmanın en önemli unsurlarından birisi de tevbedir. Aslında, kelamcıların bazılarının Allah'ın şirkin dışındaki günahları tevbesiz bağışlayabileceğini, sadece şirki tevbe ile bağışlayacağını<sup>147</sup> ileri sürmeleri manidardır. Nitekim Kur'an'da da açıkca, Allah'tan ümit kesmenin küfür olduğu ifade edilmiştir.<sup>148</sup> Bu bakımdan şirk hariç diğer günahların tevbesiz olarak, şirkin de tevbe ile bağışlanma kapsamına alınması ilahi bir lütuftur. Ancak Kur'an'ın, kurtuluşa erecek mü'minlerin asgari niteliklerini sıralaması,<sup>149</sup> zerre miktarı her şeyin karşılığının verileceğini bildirmesi gibi hususlar, aslında kötülüklerden kurtulmanın birinci basamağının **şirkten** kurtulma olduğu izlenimini vermektedir. Zira Kur'an, kötülükleri kendisini kuşatan kimsenin ebedi cehennemlik olduğunu bildirmektedir: "Hayır kim günah kazanır da günahları kendisini kuşatarsa, işte cehennemlikler bunlardır. Onlar orada ebedi kalacaklardır."<sup>150</sup> Bununla birlikte, Kur'an'da iyiliklerin karşılığının kat kat, kötülüklerin karşılığının ise sadece misliyle olacağını ifade edildiğini<sup>151</sup> dikkate

---

144- Tevbe, 9/84.

145- Furkan, 25/70.

146- Nisâ, 4/31.

147- Maturidî, a.g.e., s. 338.

148- Bkz., Yusuf, 12/32.

149- Bkz., Mü'minûn, 23/1-9.

150- Bakara, 2/81.

151- Bkz., Bakara, 2/245; Nisâ, 4/40; Yunus, 10/27.

alacak olursak, zerre miktarı bir iyiliğin karşılığının tüm günahlardan arınma şeklinde gerçekleşme ihtimalinin bulunduğunu da söyleyebiliriz.

Yine, burada üzerinde durulması gereken diğer bir husus daha vardır; mü'minlerin sakınmaları gereken birtakım isyan fiillerine dalmaları "**fısk**" ve "**fusûk**" kavramlarıyla nitelendirilmiş ve bu konuda uyarılmışlardır:

"Leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilenler, canları çıkmadan önce kesmemişseniz, boğulmuş, bir yerine vurularak öldürülmüş, düşüp yuvarlanmış, başka bir hayvan tarafından süsülmüş, yırtıcı hayvan tarafından yenmiş olanlar, dikili taşlar üzerine boğazlananlar ile fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı; bunlar yoldan çıkma (**fısk**)dır."<sup>152</sup>

"Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilmiş hayvanları yemeyin, bunu yapmak Allah'ın yolundan çıkmak (**fısk**)tır."<sup>153</sup>

Bakara Sûresi'nin borçlanmayla ilgili ayetinde, katibe ve şahitlere zarar verilmesi itaatsizlik (**fusûk**) olarak nitelendirilmektedir.<sup>154</sup> Buna göre fısk ve fusûkla nitelendirilen bu davranışları yapan mü'minlerin durumu ne olacaktır? Ya da daha kesin bir ifadeyle, bunları yapanlar imandan çıkmış **fâsıklar** mıdır? Bu sorunun cevabı Kur'an'da, Hucurât Sûresi'nde verilmektedir:

"İmandan sonra fâsıklıkla (**fusûk**) adlanmak ne kötü bir isimdir!"<sup>155</sup> Bu ayetin bir kaç ayet öncesinde ise şöyle buyurulmaktadır. "... Allah size imanı sevdirmiş, onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkarcılığı, yoldan çıkmayı (**fusûk**) ve başkaldırmayı size iğrenç göstermiştir..."<sup>156</sup> Buna göre imanın iç yapısında küfürden, **fusûk** ve isyandan nefret duygusunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Eğer bir mü'min, fısk ve fusûkla nitelendirilen davranışları tiksinti duymadan yapıyorsa, imanın karşıtı olan fâsıklıkla nitelendirilmesi kaçınılmaz olmakta ve bu durumda da derhal tevbe etmesi gerekmektedir. Aksi takdirde o, zâlimlerden olacaktır.<sup>157</sup>

Fusûk, asla Allah'ın razı olmadığı bir durumdur. Bu nedenle kınama edatı olan **bi'se** ile takbih edilmiştir.<sup>158</sup> Şimdi, durumu daha da netleştirmek için **bi'se** edatının kullanıldığı bir kaç ayete göz atalım.

"Onlardan bir çoklarını görürsün ki, günaha girmekte, zulmetmekte ve haram yemekte birbirleriyle yarış ederler. Yapmakta oldukları şey ne fenadır! (**Le bi'se mâ kânû yesna'ûn**)."<sup>159</sup>

---

152- Maide, 5/3.

153- En'am, 6/121.

154- Bkz., Bakara, 2/282.

155- Hucurât, 49/11.

156- Hucurât, 49/7.

157- Bkz., Hucurât, 49/11.

158- Bkz., a.g.y.

Onlardan çoğunu görürsün ki, kâfirlere yordaklık ederler. Nefislerinin kendileri için takdim ettiği Şey ne kötü! (**Le bi'se mâ kaddemet lehum enfusuhum**). Allah onlara gazap etti, azapta ebedi kalıcılar da onlardır."<sup>160</sup> Görüldüğü üzere fık ve fusûkla nitelenen davranıŐlar, Allah'ın asla razı olmadığı, işlendiği takdirde hemen tevbe ile dönülmesi gereken davranıŐlardır. Bu davranıŐlarda ısrarlı olan bir kimse, fusûkla isimlendirilmiştir. "İmandan sonra fusûkla adlanmak" ise, yukarda zikredilen ayetlerde görüldüğü gibi, ilahi gazabı hak ettiği için, bi'se takbih edatıyla kınanmayı gerektirecek kadar ağır bir suçtur.

Tüm bunların yanında, fâsıkların niteliklerini ve dünyadaki ve ahiretteki durumlarını anlatan ayetler de bize onun mü'minin sıfatı olamayacağını gösteren kanıtlardandır. **İzutsu**, Tevbe Sûresinin 49-60. ayetlerinden, fâsıkların belli başlı özelliklerini çıkarmıştır. Biz burada, bu özellikleri zikretmeyi yeterli buluyoruz.

1-Fâsıklar mü'minlerden yana olduklarına dair Allah'ı Şahit tutarak yemin ederler. Bunu sadece müslümanların askeri gücünden korktukları için yapmaktadırlar.

2-Kalben inançsızdırlar (kâfir) ve küfür içerisinde canları çıkana kadar böyle olmakta devam edeceklerdir.

3-Tabiatlarındaki küfrü, davranışları açığa vurmaktadır; namaza üŐenerek gelmektedirler ve Allah yolundaki harcamalarını istemeye istemeye yapmaktadırlar. Bu konu ile ilgili olarak (Hz.) Muhammed'e "isteyerek de verseniz istemeyerek de verseniz, sizden kabul edilmeyecek, zira siz fâsıklarsınız" tebliğini yapması emredilmektedir.

4-Allah'dan daha fazla korkmaları için uyarıldıklarında da, 'Bırak, beni alıkoyma!" demektedirler.

5-Eğer (Hz.) Muhammed'in başına iyi bir hal gelirse rahatsız olmakta, bir Őer musallat olursa sevinmekte ve neŐe içinde yanından ayrılmaktadırlar.

6-Zekatın dağılımı hakkında hep homurdanmaktadırlar; eğer kendilerine bir pay verilirse, memnun olmakta, verilmezse öfkelenmektedirler...<sup>161</sup>

Yine Kur'an'da, **fâsıkın** dünyadaki ve ahiretteki durumu açık bir Şekilde belirlenmiştir. Allah onları fısklarından dolayı hidayete erdirmeyecektir.<sup>162</sup> Allah onları asla bağışlamayacaktır.<sup>163</sup> Yine onlarla inanan kavmin arası ayrılmıştır.<sup>164</sup> Allah onlara

---

159- Maide, 5/62.

160- Maide, 5/80.

161- İzutsu, Toshihiko, Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar, çev: Selâhattin Ayaz, İstanbul, 1991, s. 214-215.

162- Bkz., Tevbe, 9/24; Saf, 61/5.

163- Bkz., Münafikûn, 63/6.

164- Maide, 5/25-26.



kendilerini unutturmuştur.<sup>165</sup> Onlar helak edileceklerdir.<sup>166</sup> Ayrıca fıska düşen insanların çoğu varlıklı kimselerdir.<sup>167</sup>

Nifak ehlinde olan fâsıklara gelince, onlar kâfirler gibi muamele görmemişler, mü'minlerin yararlandıkları haklardan mahrum edilmemişlerdir. Mesela Hz. Peygamber onlara, sadakadan pay ayırmıştır.<sup>168</sup> Bu da bize onların ismen müslüman tarafta olduğunu ancak, nifak tiynetini her vesile ile belli eden mütereddit<sup>169</sup>, son derece güvenilmez kimseler olduklarını göstermektedir. Nitekim Hucurât Sûresi'nde bu durum çok daha açık bir şekilde ifade edilmiştir. "De ki, 'İnanmadınız ama İslam olduk deyin; inanç henüz gönüllerinize yerleşmedi...'"<sup>170</sup>

Fâsıkların ahiretteki durumları ise, dünyadaki durumlarının doğal bir sonucudur. İster inkarcı fâsıklar olsun ister nifak ehlinde olan fâsıklar olsun, asla bağışlanmayacaklar<sup>171</sup> ve ateşe atılacaklardır.<sup>172</sup> Onların bağışlanmayışlarının ve azaba uğratılışlarının sebebi, yeryüzünde haksız yere kibirlenmeleri ve Allah'a itaatten çıkmalarıdır.<sup>173</sup>

Sonuç olarak, fâsık kavramına, Kur'an'da ve İslam Kelam tarihi içerisinde yüklenen farklı anlamları ve bu farklılığın nereden kaynaklandığını şöyle özetleyebiliriz:

Her şeyden önce, Kelam literatüründe fâsıkın tartışma konusu olması, onun "mürtebib-i kebîre" kavramı ile özdeşleştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Hariciler bu kavramı, teorik bir inceleme konusu olduğu için değil, pratik amaçlarına uygunluğundan dolayı kullanmışlardır.<sup>174</sup> Onlar Mü'min'in ya da fâsıkın kim olduğu üzerinde durmaksızın doğrudan mürtebib-i kebîre'yi kâfir olarak kabul etmişlerdir. Haricîlerin bu katı ve İslam ümmetinin birliği açısından son derece tehlikeli yaklaşımına, Mürcîler karşı yönde fakat aynı derecede bir aşırılıkla anlaşılmaz ve sorumsuz bir tutum sergileyerek, fâsıkı gerçek bir mü'min olarak kabul etmişlerdir. Mu'tezile ise onu ne mü'min ne de kâfir olarak görmüş, bu ikisi arasında orta bir yerde olduğunu söyleyerek tevbe etmeden öldüğü takdirde ebedî cehennemlik olacağını ileri sürmüştür. Ehl-i Sünnet'e gelince, mürtebib-i kebîre konusunda olumlu görüşler ileri

165- Haşr, 59/19.

166- Ahkaf, 46/35.

167- İsrâ, 17/16.

168- Tevbe, 9/58.

169- Tevbe, 9/44.

170- Hucurât, 49/14.

171- Münafikûn, 63/6.

172- Secde, 32/20.

173- Ahkaf, 46/20.

174- Bu meseleyi, müslümanların gündemine ilk getiren kişiler olan Hâricîlerin esas amacı, siyasî nitelikliydi. Konu daha sonra teorik planda bir tartışma konusu olmuştur. Bu konunun geniş ve güzel bir değerlendirmesi için, bkz., İzutsu, Toshihiko, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, çev: Selahaddin Ayaz, İst., 1984, s. 11-21.

sürmekle birlikte, fâsıkı, kebîre (büyük günah) sahibi bir mü'min olarak kabul ettikleri için kavram kargaşasına yol açmışlardır. Aslında bütün bu ayrılıkların kaynağı, fâsık kavramının Kur'anî bir bütünlük içerisinde değil de, her fırkanın kendi anlayışı doğrultusunda yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki fâsık kavramı, Kur'an'da sadece, kâfirler ve münâfıklar için kullanılmıştır. Kur'an'a göre fâsık, inancı ve davranışları sapkın olan kimsedir. Bu nedenle o, Allah'ın, şirk hariç diğer günahlarından dilediğini bağışlayacağı grubun içerisinde yer almamaktadır. Allah fâsıkları, fisklarından dolayı asla bağışlamayacaktır. Böylesine ağır bir tehdit ve ceza, bir mü'min için asla sözkonusu değildir.

Kısacası, Allah tarafından bu kadar ağır ve ciddi ithamlara maruz kalan kimselerin sıfatı olan bir kavramın, rastgele kullanılması kavram kargaşasına yol açacağından, kanatimize göre, onu mürtekib-i kebîre ile karıştırmamak ve ayrı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Kafire ve münafıka yakıştırılan bir ismin, mü'min için de kullanılması, gerçekten tam bir anlamsal kaosa yolaçmış ve insanlar bu konuda ihtilaftan kurtulamamışlardır. Biz, Kur'an'ın verdiği anlamdan başkasını vermekten kaçınarak, fâsıkların, sadece kâfirler, müşrikler ve münâfıklar olduğunu söylemekle yetiniveriz.

#### BİBLİYOGRAFYA

Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed Sultan el-Herevî, Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber, Dâru'l-Kutub, Beyrut, 1984.

Bagavî, Ruknuddin Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Ferrâ, Me'âlimu't-Tenzil fi't-Tefsir, Bombay, 1269.

Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, Usûlu'd-Din, Dâru'l-Medîne, Beyrut, trhsz.

Bağdâdî, el-Fark Beyne'l-Firak, çev: Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara, 1991.

Beydavî, Nâsıruddin Abdullah b. Ömer, el-Kâdî, Envâru't-Tenzil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

Cevherî, İsmail b. Hammad, es-Sihâh, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1990.

Cürçânî, Seyyid Şerif, Kitâbü't-Ta'rifât, baskı yeri yok, 1300.

Cürçânî, Seyyid Şerif, Şerhu'l-Mevâkıf, Mısır, 1907.

Cüveynî, İmamı'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdillâh, el-Akîdetü'n-Nizâmiyye, Mısır, 1948.

el-Ahmedî, el-Mesâil ve'r-Rasâil el-Merviyeye ani'l-İmam Ahmed b. Hanbel fi'l-Akîde, Dâru Taybe, Riyad, 1412

el-Arabî, Ebu Bekr b. Muhammed b. Abdillâh, Ahkâmu'l-Kur'an, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.

el-Askeri, Ebu Hilal, el-Furûku'l-Lugaviyye, Mektebetü Basîretî, Kum, 1353.

el-İcî, Adudüddin, el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelam, Beyrut, trhsz.

el-İsfehânî, Râgıb, el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân, Tahran, 1379.

el-İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, et-Tabsir Fi'd-Din, Kahire, 1940.

Emin, Ahmed Duha'l-İslam, Mısır, 1934.

Emin, Ahmed Fecru'l-İslam, Mısır, 1928.

- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, et-Temhîd, (terc: Mustafa Said Yazıcıoğlu), Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1971.
- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, Tabsıratu'l-Edille, tahkik, Claude Salamé, Dimeşk, 1993.
- es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Aziz, Garîbu'l-Kur'an, tahkik, Ahmed Abdülkadir Salahiye, Dimeşk, 1993.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, İstanbul, 1928
- Eş'arî, el-Luma, Beyrut, 1953.
- Eş'arî, Kitâbu'l-İbâne, Haydarabad, 1321.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed, Tezhîbu'l-Luğa, Kahire, 1964-1967.
- İbn Atıyye, el-Garnatî, el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri Kitâbi'l-Azîz, Mağrib, 1977-1981.
- İbn Ebi'l-Iz el-Hanefî, Şerhu'l-Akideti't-Tahavî, Beyrut, 1993.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, el-Fasl Fi'l-Milel ve'n-Nihal, Mısır, 1317.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, Tefsir, (İhtisar ve Tahkik: Muhammed Ali Sâbûnî), Derse'âdet, trhsz.
- İbn Manzur, Lisanu'l-Arab, Beyrut, 1389/1970.
- İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, Tabakâtü'l-Mu'tezile, Beyrut, 1961.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir, Beyrut, 1987.
- İzutsu, Toshihiko, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, çev: Selahaddin Ayaz, İst., 1984.
- İzutsu, Toshihiko, Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar, çev: Selâhattin Ayaz, İstanbul, 1991.
- Kadı Abdulcebbar, Ebu'l-Huseyn, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, Kahire, 1988.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, Tefsîr, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1985.
- Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed el-Askalânî eş-Şâfiî, et-Tenbîh, tahkik, Yaman b. Sa'düddin el-Meyâdinî, Ramdîye li'n-Neşr, 1994.
- Maturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, K. et-Tevhid, tahkik, Fethullah Huleyf, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1970.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, İ'tikadâtü'l-Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Kahire, 1938.
- Semerkindî, Ali Bekr b. Muhammed b. Ahmed, Şerhu't-Te'vilâti'l-Mâturidî, Süleymaniye, Hamidiye Böl., kayıt no: 176.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, el-Milel ve'n-Nihal, Tahkik, Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1961.
- Taberi, Ebû Ca'fer b. Cerîr, Tefsir, Beyrut, 1992
- Taftazânî, Sa'du'ddin Mesud b. Ömer, Şerhu'l-Akâid, Kahire, 1939.
- Tehanevî, Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn, Dâru Sâdır, Beyrut, 1298.